RESEARCH ARTICLE

The Development Process of Civil Society Networks for Water Conservation : A Case Study of Khlong U-Taphao Network, Songkhla Province

Tapanee Kuaklung[1], Jawanit Kittitornkool[2] and Chanisada Choosuk[3]

[1]M.Sc.(Environmental Management),

E-mail: pamiko012@hotmail.com

[2]Ph.D. (Development Studies), Assistant Professor,

[3]Ph.D. (Urban Environmental Management), Lecturer,

Faculty of Environmental Management, Prince of Songkla University

Abstract

This qualitative research aims to study the development of the U-Taphao Conservation direction. The research methods include participant and non-participant observations, semi-structured interviews of thirty-two informants, focus group, and document research. It was found that since B.E. 2544 a number of people concerned about with the canal pollution have formulated the U-Taphao Conservation Network to conserve and restore the three areas of the U-Taphao canal. From B.E. 2544-2547 it has significantly drawn various support from different types of organizations. Factors facilitating its mobilization are as follows: 1) the environmental problems in the canal, 2) strong persistence and dedication of the core-team members ; and 3) the mobilization of a variety of campaigning and learning activities. The obstructing factors include the lack of strategies to mobilize public participation, and the inadequacy of governmental organizations' law enforcement. The utilization of legal mechanisms was evident in the upstream area, and the promotion of knowledge and

Songklanakarin Journal of Social Sciences and Humanities 15(6) Nov. - Dec. 2009 : 961 - 984

รับต้นฉบับ 16 มกราคม 2551 ปรับปรุง-แก้ไขตามข้อเสนอแนะของผู้ทรงคุณวุฒิ 8 เมษายน 2551

รับลงตีพิมพ์ 19 พฤศจิกายน 2552

awareness of the youth, which was the focus of those in the middle-stream area. Meanwhile, the organization in the downstream area emphasized local traditions. The strategies of promotion the youth's knowledge and awareness and utilizing local traditions are their future directions.

Keywords: development process, civil society, network, Songkhla, U-Ta Phao Canal, water conservation

บทความวิจัย

กระบวนการพัฒนาเครือข่ายประชาสังคมเพื่อการอนุรักษ์น้ำ : กรณีศึกษาเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา จังหวัดสงขลา

ฐาปนีย์ เกื้อคลัง[1], เยาวนิจ กิตติธรกุล[2] และชนิษฎา ชูสุข[3]
[1]วท.ม.(การจัดการสิ่งแวดล้อม)
E-mail: pamiko012@hotmail.com
[2]Ph.D.(Development Studies) ผู้ช่วยศาสตราจารย์,
[3]Ph.D. (Urban Environmental Management) อาจารย์,
คณะการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บทคัดย่อ

การวิจัยเชิงคุณภาพนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ผลการดำเนินงานและการขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ปัจจัยที่เอื้อและเป็นอุปสรรค รวมทั้งทิศทางของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา วิธีการวิจัย ได้แก่ วิธีการสังเกต การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างบุคคลผู้เกี่ยวข้องจำนวน 32 คน การสนทนากลุ่ม และการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า ในปี พ.ศ. 2544 กลุ่มคนผู้ตระหนักถึงปัญหาของคลองอู่ตะเภาได้รวมตัวกันจัดตั้งเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูคลองอู่ตะเภา ในปี 2547 องค์กรจากภายนอกได้ให้การสนับสนุนการทำกิจกรรมมากขึ้น ปัจจัยที่เอื้อต่อการขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ได้แก่ 1) สถานการณ์ปัญหาสิ่งแวดล้อมของคลองอู่ตะเภา 2) คุณลักษณะผู้นำที่เป็นผู้มีอุดมการณ์ และมีความมุ่งมั่นในการทำงาน และ 3) การใช้รูปแบบการขับเคลื่อนที่หลากหลายและต่อเนื่อง อุปสรรคในการขับเคลื่อนเครือข่ายฯ ได้แก่ การขาดวิธีการในการขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน และหน่วยงานภาครัฐไม่มีการแก้ไขปัญหาอย่างจริงจัง ในพื้นที่ต้นน้ำมีการใช้กลไกการควบคุมดูแลเชิงกฎหมายในระดับหนึ่ง และการสร้างความรู้และจิตสำนึกแก่เยาวชน ซึ่งเป็นจุดเน้นของพื้นที่กลางน้ำ ส่วนพื้นที่ปลายน้ำเน้นกิจกรรมด้านประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น การพัฒนาความรู้และจิตสำนึกของเยาวชนและการใช้ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นทิศทางหลักของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

คำสำคัญ: กระบวนการพัฒนา, การอนุรักษ์น้ำ, คลองอู่ตะเภา, เครือข่าย, ประชาสังคม, สงขลา

บทนำ

แหล่งน้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญ เพราะน้ำเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิต ทั้งมนุษย์ สัตว์ และพืช โดยเฉพาะอย่างยิ่งมนุษย์ที่มีการใช้น้ำเป็นปัจจัยหลักในกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น การอุปโภค การบริโภค การเกษตรกรรม การชลประทาน การคมนาคมขนส่ง การกีฬา และด้านอื่น ๆ น้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติมีคุณลักษณะแปรเปลี่ยนไปตามพื้นที่ลุ่มน้ำ และลักษณะของสิ่งแวดล้อมของแหล่งน้ำนั้น เมื่อเวลาผ่านไปจำนวนประชากรก็เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้มีการใช้ทรัพยากรน้ำเพิ่มมากขึ้น ทำให้แหล่งน้ำเกิดความเสื่อมโทรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแหล่งพื้นที่ที่มีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และแหล่งประกอบอุตสาหกรรม (ไกรฤกษ์ แสงสุข, 2545) ปัญหาแหล่งน้ำกำลังเป็นปัญหาที่สำคัญของประเทศ ได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจ สังคม และสุขภาพอนามัยของประชาชน ตลอดจนระบบนิเวศของแหล่งน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนชานเมือง (ธรรมนูญ โรจนะบุรานนท์, 2526)

ลุ่มน้ำคลองอู่ตะเภา มีพื้นที่ประมาณ 2,840 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุม 7 อำเภอ ไหลผ่านชุมชนจำนวนมากมายจากพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ทำให้ชุมชนมีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับคลอง ดังต่อไปนี้ 1) คลองอู่ตะเภาในอดีตเป็นเส้นทางสำหรับเดินทางและค้าขายระหว่างอ่าวไทยและมหาสมุทรอินเดีย 2) เป็นแหล่งประมงที่สำคัญของชุมชน และทำการเกษตรในน้ำ คือ การปลูกผักบุ้งและผักกระเฉดในพื้นที่ปลายน้ำ 3) ในพื้นที่ต้นน้ำเป็นพื้นที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และเป็นแหล่งอาหารของชาวบ้านที่เข้าไปเก็บของป่าในพื้นที่ 4) เป็นแหล่งน้ำดิบที่ใช้ในการประปาของอำเภอหาดใหญ่ ตำบลบ้านพรุ อำเภอนาหม่อม อำเภอสิงหนคร และอำเภอเมืองสงขลา 5) เป็นสายน้ำที่มีความสำคัญในด้านวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพะอย่างยิ่งประเพณีทางน้ำที่สำคัญ ได้แก่ ประเพณีการชักพระทางน้ำ ประเพณีการแข่งเรือยาว

ปัจจุบันคลองอู่ตะเภาได้ประสบปัญหา 3 ด้าน ประกอบด้วย 1) ด้านกายภาพ ได้แก่ ป่าต้นน้ำถูกทำลาย น้ำมีสภาพที่ขุ่นข้น ทางน้ำถูกกีดขวาง 2) ด้านมลพิษทางน้ำ ได้แก่ ปัญหาน้ำเสีย 3) การขาดจิตสำนึกของภาคส่วนต่าง ๆ 4) การขาดการมีส่วนร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา จากสภาพปัญหาได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนและประชาชนในพื้นที่ตลอดจนประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นต้องยุติไป ทำให้ได้มีการรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ในปี 2518 โดยกลุ่มของคุณอนันต์ กาญจนสุวรรณ และคุณลัภย์ หนูประดิษฐ์ ที่ได้มีการรวมตัวกันเคลื่อนไหวในพื้นที่ปลายน้ำของคลองอู่ตะเภา ต่อมาในปี พ.ศ.2522 ได้มีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้น เช่น โรงงานผลิตเหล้าในเขตพื้นที่เทศบาลนครหาดใหญ่ ซึ่งได้สร้างผลกระทบกับแหล่งน้ำธรรมชาติที่สำคัญ 2 สายคือ คลองเตยและคลองอู่ตะเภาสภาพน้ำเกิดความเสื่อมโทรม วันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2544 กลุ่มคนที่สนใจและห่วงใยคลองอู่ตะเภาจำนวน 24 คนได้ร่วมปรึกษาหารือกันเกี่ยวกับคลองอู่ตะเภาที่ประชุมได้สรุปความเห็นร่วมกันให้มีการ จัดตั้งเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เพื่อช่วยกันรณรงค์ให้คนที่ใช้ประโยชน์จากคลองอู่ตะเภาทั้งทางตรงและทางอ้อมมาช่วยกันดูแลรักษาคลองอู่ตะเภา (ชาคริต โภชะเรือง, 2547)

ในช่วงปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมาเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้มีกลุ่มองค์กรและหน่วยงานเข้ามามีส่วนร่วมทั้งกลุ่มองค์กรชุมชนและหน่วยงานภาครัฐ ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบล เทศบาลตลอดแนวคลองอู่ตะเภา สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดสงขลา สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ 16 รวมทั้งองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งได้แก่ โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ เครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมศึกษาจังหวัดสงขลา และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น กิจกรรมที่ผ่านมาของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีหลายรูปแบบ เช่น กิจกรรมนักสืบสายน้ำ กิจกรรมล่องคลองอู่ตะเภา กิจกรรมเดินรณรงค์ไม่ให้มีการทิ้งขยะริมคลอง (กิจกรรมทำน้ำหมักชีวภาพ กิจกรรมอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา) กิจกรรมการเก็บขยะร่วมกันที่ซอยถาวรพงศ์ และกิจกรรมค่ายเยาวชนสงขลารักษ์คลองอู่ตะเภา เป็นต้น

ผู้วิจัยได้ตระหนักถึงความสำคัญของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการอนุรักษ์และแก้ไขปัญหาคลองอู่ตะเภา และจากการค้นคว้าของผู้วิจัย ยังไม่พบงานวิจัยที่ศึกษาเครือข่ายประชาสังคมที่มีบทบาทแก้ไขปัญหาแหล่งน้ำในภาคใต้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษากระบวนการพัฒนาเครือข่ายประชาสังคมเพื่อการอนุรักษ์น้ำ โดยมุ่งเน้นกรณีศึกษาเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา จังหวัดสงขลา เพื่อสามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาพื้นที่อื่นต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา
2. เพื่อศึกษาผลการดำเนินงานและการขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการแก้ปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา
3. เพื่อศึกษาปัจจัยที่เอื้อและเป็นอุปสรรค ในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา
4. เพื่อศึกษาทิศทางของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

วิธีการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research method) ส่วนวิธีการเก็บข้อมูลภาคสนามประกอบด้วย การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง และการสนทนากลุ่ม โดยมีวิธีการวิจัย ดังนี้

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ศึกษา 32 คน ได้แก่

องค์กรหลัก

1) หน่วยงานราชการส่วนภูมิภาค ได้แก่ เจ้าหน้าที่สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดสงขลา (1 คน)

2) หน่วยงานราชการส่วนท้องถิ่น เลือกเฉพาะเทศบาลที่เข้าร่วมในกิจกรรมของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีทั้งหมด 4 เทศบาล ได้แก่ เทศบาลตำบลปริก เทศบาลตำบลพะตง เทศบาลตำบลคลองแงะ และเทศบาลตำบลคลองแห โดยทำการสัมภาษณ์นายกเทศมนตรี รวมทั้งหมด 4 คน และเลือกเฉพาะองค์การบริหารส่วนตำบลที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ประกอบด้วย องค์การบริหารส่วนตำบลคลองหอยโข่ง และองค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งลาน โดยทการสัมภาษณ์นายกองค์การบริหารส่วนตำบล รวมทั้งหมด 2 คน

3) ภาคประชาสังคม ซึ่งประกอบด้วย

- ผู้นำองค์กรชุมชน ได้แก่ ประชาคมอนุรักษ์ป่าผาดำ กลุ่มเยาวชนอนุรักษ์ป่าผาดำ เครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมศึกษาจังหวัดสงขลา ธรรมยาตราเพื่อทะเลสาบสงขลา ชมรมรวบรวมเรื่องเมืองหาดใหญ่ กลุ่มร่มรื่นบนลานเมือง กลุ่มมานี-มานะ กลุ่มธนาคารชีวิตคูเต่า และกลุ่มไก่เถื่อน องค์กรละ 1 คน รวมทั้งหมด 9 คน
- สมาชิกองค์กรชุมชนที่อยู่ในเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาและเข้าร่วมในกิจกรรม องค์กรละ 1 คน รวมทั้งหมด 9 คน

องค์กรสนับสนุน ได้แก่

1) เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ เจ้าหน้าที่โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ (1 คน)

2) เจ้าหน้าที่เครือข่ายสร้างเสริมสุขภาพจังหวัดสงขลา (1 คน)

3) เจ้าหน้าที่สหกรณ์ออมทรัพย์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ (1 คน)

4) นักวิชาการคณะการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ (1 คน)

ขอบเขตการวิจัย

พื้นที่ศึกษา คือ พื้นที่ชุมชนลุ่มน้ำคลองอู่ตะเภา ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ใน 7 อำเภอ 35 ตำบล 252 หมู่บ้าน ได้แก่ อำเภอสะเดา อำเภอนาหม่อม อำเภอหาดใหญ่ อำเภอคลองหอยโข่ง อำเภอบางกล่ำ อำเภอรัตภูมิ และอำเภอควนเนียง

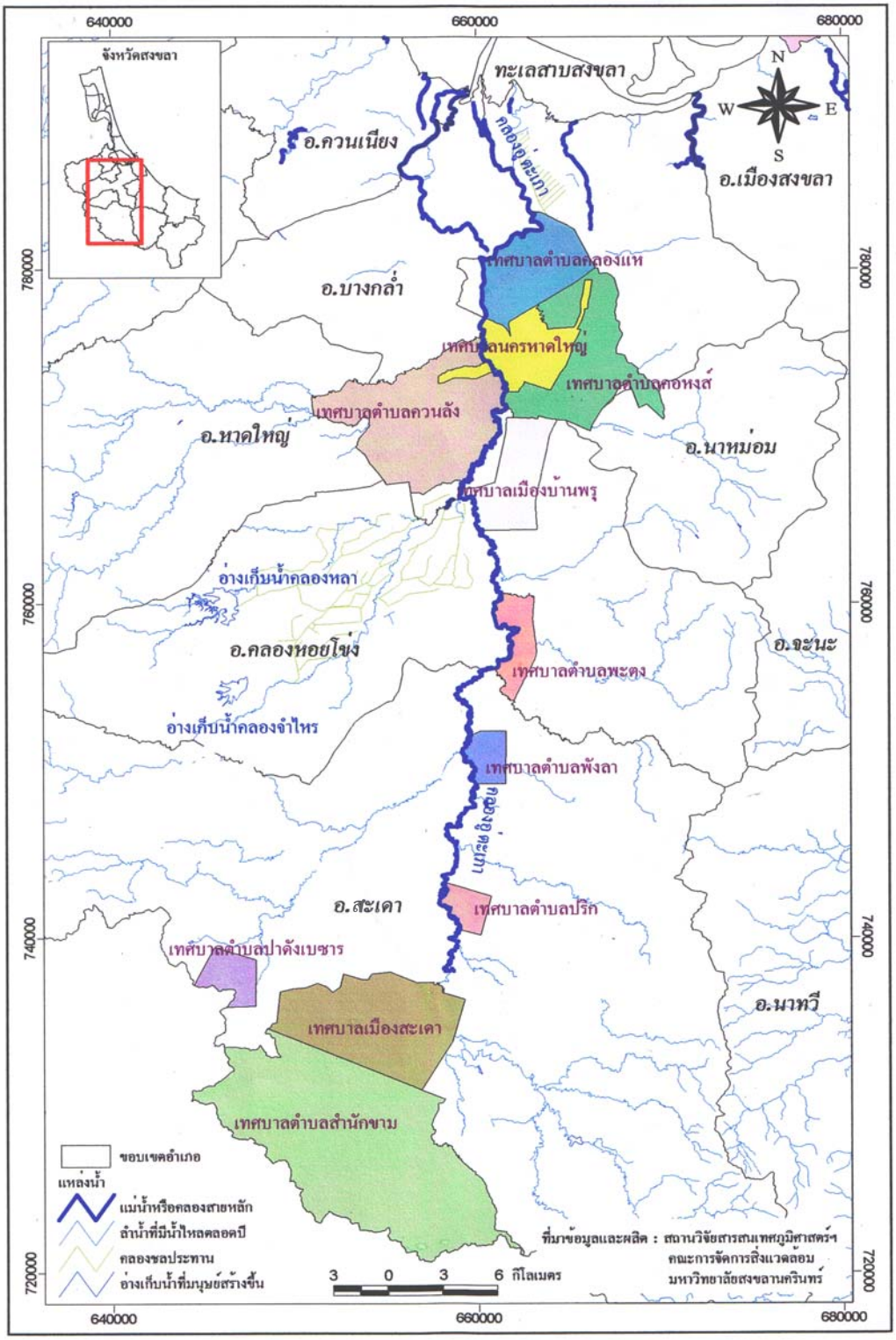

ภาพประกอบ 1 แผนที่คลองอู่ตะเภาที่ไหลผ่านชุมชนต่าง ๆ ในเขตจังหวัดสงขลา

อภิปรายและสรุปผลการวิจัย

1. พัฒนาการและผลการดำเนินงานของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ในการแก้ปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

ในที่นี้ผู้วิจัยได้นำเสนอกระบวนการก่อเกิดและขับเคลื่อนงานเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา โดยแยกเป็นพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ตามลำดับ

1.1 พื้นที่ต้นน้ำ

1.1.1 กระบวนการก่อเกิดและขับเคลื่อนงานเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

ในพื้นที่ต้นน้ำในส่วนที่เป็นพื้นที่ป่าและประสบกับปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลาย กระบวนการก่อเกิดและขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เชื่อมโยงกับการอนุรักษ์ป่า จากในช่วงปี พ.ศ.2525 ป่าต้นน้ำเริ่มเกิด

ตาราง 1 ความสัมพันธ์ขององค์กรต่าง ๆ ที่เข้าร่วมเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ต้นน้ำ

ปี พ.ศ. / เหตุการณ์	2520-2530	2531-2540	2541-2545	2546-2549
- ป่าต้นน้ำเริ่มเสื่อมโทรม - ได้มีการปิดป่าผาดำ - ก่อตั้งกลุ่มไก่เถื่อน - ธรรมยาตราครั้งที่ 3 - ก่อตั้งประชาคมอนุรักษ์ป่าผาดำ - ก่อตั้งเยาวชนอนุรักษ์ป่าผาดำ - กลุ่มเยาวชนอนุรักษ์ป่าผาดำทำกิจกรรมเยาวชนฟื้นฟูสภาพป่าต้นน้ำ - ใช้มาตรา 25 ในการแก้ไขปัญหาป่าต้นน้ำ - ก่อตั้งกลุ่มอาสาสมัครตรวจวัดคุณภาพน้ำตำบลปริก - จัดตั้งธนาคารขยะ - เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา - จัดทำโครงการคลองสวยน้ำใส - อบต. 4 แห่งสนับสนุนงบประมาณในการจัดการป่าต้นน้ำ	2525	2531 2533	2541 2544 2544 2544	2547 2547 2548 2549 2549

ที่มา: จากการสรุปและรวบรวมของผู้วิจัย

หมายเหตุ: ■ หมายถึง เหตุการณ์สำคัญ

● หมายถึง เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

——— หมายถึง ระยะเวลาของเหตุการณ์นั้น

- - - - - - - - - - ▶ หมายถึง เหตุการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับเครือข่าย

—·—·—·—·▶ หมายถึง เครือข่ายผลักดันให้เกิดเหตุการณ์นั้น

ความเสื่อมโทรม เนื่องจากการบุกรุกป่าของพ่อค้านักธุรกิจเพื่อประโยชน์ทางด้านธุรกิจ และการประกอบอาชีพของเกษตรกร ได้แก่ การทำสวนยางพารา และการปลูกพืชสวนผลไม้ ดังนั้น ในปี พ.ศ.2533 จึงได้มีการรวมตัวของกลุ่มไก่เถื่อน ซึ่งเป็นกลุ่มครูในพื้นที่อำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา และในปีต่อมาได้ก่อตั้งประชาคมอนุรักษ์ป่าดำ และกลุ่มเยาวชนอนุรักษ์ป่าผาดำ เพื่อร่วมกันหาแนวทางในการฟื้นฟูสภาพป่า

ลักษณะกิจกรรมของกลุ่มองค์กรในพื้นที่ต้นน้ำทำได้เพียงการลาดตระเวนป่าผาดำ และมีการทำกิจกรรมกับกลุ่มเยาวชนในพื้นที่เพื่อให้ทราบถึงสภาพปัญหา และให้เกิดความรักและหวงแหนทรัพยากรในพื้นที่ แต่การแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำทำได้ในระดับจำกัด มีการทำงานร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในพื้นที่ แต่องค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมเพียงเล็กน้อย เนื่องจากกลุ่มองค์กรในพื้นที่มีทัศนคติด้านลบต่อองค์กรพัฒนาเอกชน นอกจากนั้นประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในระดับน้อยมาก เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวเคยเป็นพื้นที่ “สีแดง” ที่มีสมาชิกของพรรคคอมมิวนิสต์อาศัยอยู่ในพื้นที่ และมีการปะทะกับผู้บุกรุกพื้นที่ป่าบ่อยครั้ง ซึ่งมีความแตกต่างจากพื้นที่อำเภอสะเดาที่มีหลายหน่วยงานทำงานร่วมกัน ได้แก่ หน่วยงานภาครัฐทั้งในระดับท้องถิ่น คือ เทศบาลตำบลปริก และหน่วยงานภาครัฐในระดับจังหวัด ได้แก่ สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ 16 และสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดสงขลา รวมทั้งองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

นอกจากนั้น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในอำเภอสะเดา คือ เทศบาลตำบลปริก ได้เริ่มจัดทำโครงการด้านการจัดการสิ่งแวดล้อมตั้งแต่ปี พ.ศ.2544 โดยเริ่มจากโครงการด้านการจัดการขยะ มีการจัดทำโครงการอบรมอาสาสมัครพิทักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โครงการตรวจสอบคุณภาพน้ำ กิจกรรมการปรับภูมิทัศน์ของคลอง และในปีเดียวกันมีนักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาสิ่งแวดล้อมศึกษา คณะการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ได้เข้ามาทำวิจัยด้านการจัดการมูลฝอยชุมชน ผลจากการวิจัยทำให้เกิดจุดเปลี่ยนภายในชุมชน กล่าวคือ ชาวบ้านเข้าใจปัญหาขยะมากขึ้น และเกิดการกระตุ้นความคิดของชุมชนในด้านการจัดการขยะในแต่ละพื้นที่ ต่อมามีการจัดทำโครงการพัฒนาและขยายเครือข่ายอาสาสมัครทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้านและเมือง (ทสม.) ได้มีการจัดทำโครงการคลองสวยน้ำใส และจัดทำโครงการธนาคารขยะ ผลจากกิจกรรมทำให้ชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม และเกิดจิตสำนึกในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ซึ่งโครงการดังกล่าว ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดสงขลา สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ 16 และโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่

โดยสรุป กระบวนการขับเคลื่อนขององค์กรท้องถิ่นในพื้นที่ต้นน้ำมีความแตกต่างกันทั้งสภาพปัญหาและแนวทางการแก้ไขปัญหา กล่าวคือ อำเภอคลองหอยโข่งประสบกับปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลาย มีการรวมกลุ่มเพื่อดำเนินกิจกรรมแก้ไขปัญหา แต่ผลของกิจกรรมยังไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากปัญหาป่าต้นน้ำยังคงมีอยู่ สาเหตุสำคัญเกิดจากการขาดภาคีร่วมในการทำงาน ซึ่งแตกต่างจากอำเภอสะเดา ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำเช่นกัน แต่ประสบกับปัญหาน้ำเน่าเสียที่เป็นปัญหาหลักของคลองอู่ตะเภา และประชาชนส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบ องค์กรท้องถิ่นสามารถประสานภาคีความร่วมมือได้อย่างกว้างขวางและต่อเนื่อง ผลจากกิจกรรมในอำเภอสะเดาทำให้ประชาชนเกิดจิตสำนึกรักและหวงแหนต่อทรัพยากรในพื้นที่มีการร่วมกันก่อตั้งกลุ่มตรวจวัดคุณภาพน้ำ และสามารถเชื่อมโยงไปสู่โครงการต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลอง ทำให้สามารถแก้ไขปัญหาน้ำเน่าเสียได้ในระดับหนึ่ง

1.1.2 แนวทางและผลการดำเนินงานของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

ในการวิเคราะห์การดำเนินงานของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ในพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ได้อ้างอิงกับข้อเสนอของคณะอนุกรรมการจัดการพื้นที่ชุมน้ำ (2539, อ้างถึงใน เก็ตถวา บุญปราการ, 2542) ซึ่งกำหนดนโยบาย มาตรการ และแผนปฏิบัติการจัดการพื้นที่ซึ่งต้องการฟื้นฟูและอนุรักษ์ ดังนี้

1) การสร้างจิตสำนึกให้ตระหนักในความสำคัญและคุณค่าของพื้นที่

2) การจัดการพื้นที่และการประสานความร่วมมือในการอนุรักษ์

3) การเสริมสร้างสมรรถนะและอัตรากำลังของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง

4) การส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการศึกษา และวิจัยเพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการนำมาจัดการพื้นที่

5) การกำหนดเงื่อนไขในการใช้ประโยชน์พื้นที่ให้เป็นไปตามกฎหมาย และระเบียบข้อบังคับของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยเคร่งครัด

6) การส่งเสริมการใช้มาตรการทางกฎหมายและการเพิ่มประสิทธิภาพขององค์กรที่เกี่ยวข้อง

การดำเนินงานของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา มีแนวทางที่แตกต่างกันตามเงื่อนไขและปัญหาของพื้นที่ โดยเรียงลำดับตามผลการดำเนินการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลอง ที่เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาสามารถทำได้จากมากไปหาน้อย ในกรณีของพื้นที่ต้นน้ำ มีแนวทางในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ดังนี้

1) การเสริมสร้างสมรรถนะของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง

หน่วยงานภาครัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชนได้ให้การสนับสนุนด้านงบประมาณ รวมทั้งมีการจัดประชุม สัมมนา และฝึกอบรม เป็นการเสริมสร้างศักยภาพแก่บุคคลในเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ อย่างไรก็ตาม การเสริมสร้างสมรรถนะของบุคคลผู้เกี่ยวข้องในอำเภอคลองหอยโข่งทำได้จำกัด เนื่องจากการเข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มประชาคมอนุรักษ์ป่าผาดำทำได้น้อย ต่างจากพื้นที่อำเภอสะเดา ซึ่งทำได้มากเนื่องจากกลุ่มไก่เถื่อนได้เข้าร่วมกับเครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมศึกษา และมีการจัดประชุมสัมมนาอยู่อย่างสม่ำเสมอ ส่วนเทศบาลตำบลปริกได้ให้การสนับสนุนงบประมาณในการทำกิจกรรม ร่วมกับการจัดประชุมสัมมนา และฝึกอบรมแก่สมาชิกในชุมชนด้านการอนุรักษ์น้ำและการจัดการขยะ ทั้งนี้ ระดับการเสริมสร้างสมรรถนะของบุคคลผู้เกี่ยวข้องกับเครือข่ายในพื้นที่ต้นน้ำ ขึ้นอยู่กับการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนในพื้นที่ และการสนับสนุนขององค์กรจากภายนอกทั้งหน่วยงานภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน อย่างไรก็ตาม การจัดประชุม สัมมนา และฝึกอบรมดังกล่าวไม่สามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาป่าต้นน้ำได้อย่างจริงจัง 2) การสร้างความรู้และจิตสำนึกให้แก่เยาวชนในพื้นที่

โครงการสร้างความรู้สึกและจิตสำนึกแก่เยาวชนในพื้นที่ต้นน้ำ ได้แก่ การจัดค่ายอนุรักษ์ธรรมชาติและการสร้างความเข้มแข็งให้แก่เยาวชนและชุมชนในท้องถิ่น การตรวจสอบคุณภาพน้ำ และการเฝ้าระวังป่าต้นน้ำเป็นต้น ซึ่งกิจกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ ส่งผลให้ผู้ที่เข้าร่วมในกิจกรรมได้เกิดความรู้และจิตสำนึกในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ผลจากการทำกิจกรรมนอกจากเป็นการเสริมสร้างจิตสำนึกแก่เยาวชนในพื้นที่แล้ว ยังทำให้จำนวนสมาชิกในการอนุรักษ์ป่าเพิ่มขึ้น แม้ว่าจำนวนสมาชิกในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำได้เพิ่มจำนวนขึ้น แต่การสร้างความรู้และจิตสำนึกในพื้นที่ป่าต้นน้ำยังทำได้ไม่มากนัก การสร้างความรู้และจิตสำนึกแก่สมาชิกชุมชนในพื้นที่ป่าต้นน้ำจึงอยู่ในระดับที่จำกัด ส่วนการสร้างจิตสำนึกในพื้นที่อำเภอสะเดาสามารถทำได้มาก เนื่องจากได้มีการจัดกิจกรรมร่วมกันระหว่างเทศบาลตำบลปริกกับชุมชน อีกทั้งเทศบาลตำบลปริกมีนโยบายด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม ส่งผลให้ชุมชนเกิดความตระหนักต่อปัญหาและความสำคัญของปัญหา รวมทั้งได้มีหน่วยงานภาครัฐ

และองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามามีส่วนสนับสนุนในโครงการต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม การสร้างจิตสำนึกในพื้นที่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาป่าต้นน้ำได้มากนัก เนื่องจากการแก้ไขปัญหาจะต้องอาศัยความร่วมมือจากหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องเข้ามาแก้ไขปัญหาอย่างจริงจัง การสร้างจิตสำนึกเพียงอย่างเดียวคงไม่เพียงพอที่จะแก้ไขปัญหาป่าต้นน้ำได้อย่างแท้จริง

3) การส่งเสริมสนับสนุนให้มีการศึกษาและวิจัยเพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการนำมาจัดการพื้นที่

มีการส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัยเฉพาะ ในพื้นที่อำเภอสะเดา โดยนักศึกษาปริญญาโทจากคณะการจัดการสิ่งแวดล้อมจำนวน 3 คน ได้เข้ามาทำวิจัยเชิงปฏิบัติการด้านการจัดการมูลฝอยในชุมชนของเทศบาลตำบลปริก ซึ่งผลจากการวิจัยทำให้ประชาชนในชุมชนได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดในการจัดการสิ่งแวดล้อมจากอดีตที่เคยคิดว่าการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมควรเป็นหน้าที่ของภาครัฐ สงผลให้ประชาชนมีจิตสำนึกและมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมากขึ้น

1.2 พื้นที่กลางน้ำ

1.2.1 กระบวนการก่อเกิดและขับเคลื่อนงานเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

กลุ่มทำงานด้านการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม คือ กลุ่มรักษ์คลองใหญ่ เริ่มต้นรวมตัวกันในปี 2537 ในพื้นที่ตำบลพะตง อำเภอหาดใหญ่ แต่ขาดกิจกรรมในการขับเคลื่อน เนื่องจากไม่สามารถคิดค้นกิจกรรมเพื่อให้การดำเนินงานต่อเนื่องได้ ทำให้กลุ่มต้องสลายตัวไปในปี 2539 ต่อมาในปี 2541 กระทรวงศึกษาธิการมีนโยบายให้แต่ละโรงเรียนจัดทำโครงการยุทธภูมิกู้สายน้ำให้แผ่นดิน และสถาบันส่งเสริมการสอนวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (สสวท.) ได้มอบหมายนโยบายให้แต่ละโรงเรียนที่ต้องเปิดสอนในรายวิชาวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อมสำหรับแผนการเรียน วิทย์ - คณิต และรายวิชาวิทยาศาสตร์กายภาพในแผนการเรียนศิลป์-คณิต โดยกำหนดเนื้อหาสาระให้เป็นเรื่องของการสร้างจิตสำนึกรักษ์สิ่งแวดล้อมชุมชนสำหรับนักเรียนในระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

จากนโยบายดังกล่าว ทำให้โรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์จัดทำโครงการโรงเรียนรักษ์คลองขึ้น กระบวนการเรียนรู้ในโรงเรียนได้กระตุ้นให้เด็กเกิดความอยากรู้เรื่องคุณภาพน้ำคลองอู่ตะเภาในเขตเทศบาลตำบลพะตง ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนกระบวนการเรียนรู้ไปสู่การจัดทำกิจกรรมนักสืบสายน้ำบริเวณคลองอู่ตะเภาตอนกลาง

ต่อมาในปี 2543-2544 ได้มีการจัดกิจกรรมค่ายสิ่งแวดล้อมศึกษาและจัดการประชุมสัมมนา โดยศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาจังหวัดสงขลา ในปี 2545 ได้มีนักศึกษาเข้ามาทำวิจัยบทเรียนโมดูลคลองอู่ตะเภาที่โรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ และในปีเดียวกัน โรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ได้ทำงานด้านการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นครั้งแรก กล่าวคือ เทศบาลตำบลพะตง ชุมชน ครู และเยาวชนในพื้นที่ร่วมกันจัดกิจกรรมค่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ในปี 2546 โรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ ได้เปิดสอนรายวิชารักคลองอู่ตะเภา ตามนโยบายปฏิรูปการศึกษา และมีโอกาสทำงานร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน ในโครงการสร้างการมีส่วนร่วมกับการจัดการสภาพแวดล้อมเมืองหาดใหญ่ ภายใต้การนำของโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่

ในปี 2547 ศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาจังหวัดสงขลาเริ่มลดบทบาท เนื่องจากเป็นช่วงสิ้นสุดโครงการ อย่างไรก็ตาม โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ได้สนับสนุนให้มีการจัดกิจกรรมดูงานเรื่องการจัดการเรียนรู้โดยอาศัยฐานจากชุมชน เพื่อการพัฒนาไปสู่การจัดทำหลักสูตรท้องถิ่น ซึ่งนำไปสู่การจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นรักษ์คลองอู่ตะเภา และในปีเดียวกัน หน่วยงานภาครัฐ คือ สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ 16 เริ่มเข้ามามีส่วนร่วมกับเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา โดยสนับสนุนการจัดทำโครงการ 1 ตำบล 1 สายน้ำเพื่อการอนุรักษ์

ตาราง 2 แสดงความสัมพันธ์ของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่กลางน้ำ

ปี พ.ศ. / เหตุการณ์	2520-2540	2541-2545	2546-2549
- ก่อตั้งโรงงานเหล้า	■ 2522		
- ก่อตั้งชมรมรักษ์คลองใหญ่	■ 2537-	2539	2543-2550
- ก่อตั้งเครือข่ายศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษา		■	
- กิจกรรมนักสืบสายน้ำ		■ 2541	2545
- น.ส.วิลาวัลย์ มีพัฒน์ ทำงานวิจัยโดยใช้โมดูลคลองอู่ตะเภา		■	2541-2546
- เครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมของหน่วยศึกษานิเทศก์ เขตการศึกษา 3		■	
- น.ส.พิมพ์ลักษณ์ โหงนาค มาทำวิจัยในการใช้กระบวนการบูรณาการคลองอู่ตะเภา ในรายวิชารักษ์คลองอู่ตะเภา			■ 2546
- จัดกิจกรรมค่ายเรียนรู้เพื่อกอบกู้สายน้ำ			■ 2546
- จัดทำโครงการมีส่วนร่วมกับการจัดการสภาพแวดล้อมเมือง			■ 2547
- เครือข่ายครู/โรงเรียนรักษ์คลองอู่ตะเภา			■ 2547
- จัดทำหลักสูตรสาระท้องถิ่นรักษ์คลองอู่ตะเภา			■ 2547-2550
- เมืองน่าอยู่สนับสนุนให้ผู้วิจัยทำแผนงานจิตสำนึกรักษ์คลองอู่ตะเภา			■ 2547-2550
- จัดทำโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งสายน้ำเพื่อการอนุรักษ์			■ 2547
- เครือข่ายเยาวชนอาสาสมัครพิทักษ์ทรัพยากรธรรมชาติหมู่บ้านและเมือง (ทสม.) ดำเนินโครงการการจัดการขยะแบบมีส่วนร่วมในโรงเรียนและชุมชน			■ 2547
- โครงการโรงเรียนสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมดีเด่นเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ.2547 จัดทำโครงการย่อยร่วมฝันน้ำใส ให้ชุมชน			■ 2547
- จัดทำโครงการสานสายใยเพื่อสุขภาพ			■ 2547-2548
- เครือข่าย GLOBE สนับสนุนในการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการให้กับเครือข่ายโรงเรียนรักษ์คลองอู่ตะเภา			■ 2548
- น.ส.ปัทมา ยืนยาว ได้เข้ามาศึกษาวิจัยที่โรงเรียนพะตงประธานดีรีวัฒน์ เรื่องกระบวนการบูรณาการหลักวิธีดำเนินการของ GLOBE ในกระบวนการคลองอู่ตะเภา			■ 2548-2549
- จัดทำโครงการลดเมืองร้อนด้วยมือเรา			■ 2548
- เครือข่ายเยาวชนสงขลารักษ์คลองอู่ตะเภา			■ 2548
- ก่อตั้งกลุ่มต้นกล้ารักษ์คลองอู่ตะเภา			2549 ■
- โครงการ ทสม.พะตงร่วมใจรักษ์น้ำตามรอยพ่อ		2544	2549 ■
- เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา		●	2549 ■

ที่มา : จากการสรุปและรวบรวมของผู้วิจัย

หมายเหตุ : ■ หมายถึง เหตุการณ์สำคัญ

● หมายถึง เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

——— หมายถึง ระยะเวลาของเหตุการณ์นั้น

- - - - - - - - - - ▶ หมายถึง เหตุการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับเครือข่าย

ต่อมาสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดสงขลา ได้จัดทำโครงการพัฒนาและขยายเครือข่ายอาสาสมัครทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้านและเมือง (ทสม.)

ภายหลังโรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ได้รับรางวัลโรงเรียนสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมดีเด่นเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2547 ในโครงการร่วมฝันน้ำใสให้ชุมชนโดยสมาคมสร้างสรรค์ไทย (ตาวิเศษ) และบริษัทฮอนด้ามอเตอร์ แห่งประเทศไทย จำกัด มีการจัดทำโครงการสานสายใยเพื่อสุขภาพโดยโรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์สนับสนุนโดยเครือข่ายสร้างเสริมสุขภาพจังหวัดสงขลาภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) และในปีเดียวกันมีการทำงานร่วมกับองค์กรต่างประเทศ คือ เครือข่าย GLOBE (Global Learning and Observations to Benefit the Environment) ในปี พ.ศ.2548 ได้มีการนำหลักสูตรรักษ์คลองอู่ตะเภาไปใช้ในโรงเรียนตลอดลุ่มน้ำคลองอู่ตะเภา ต่อมาในปี พ.ศ.2549 ได้มีการก่อตั้งกลุ่มต้นกล้ารักษ์คลองอู่ตะเภา โดยเยาวชนโรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ ซึ่งในปี พ.ศ.2550 ได้ขยายสมาชิกกลุ่มต้นกล้ารักษ์คลองอู่ตะเภาออกสู่นักเรียนในโรงเรียน 20 โรงเรียน

โดยสรุป ในพื้นที่กลางน้ำมีภาคีความร่วมมือในการทำกิจกรรมมากกว่าพื้นที่ต้นน้ำ รวมทั้งมีงบประมาณในการสนับสนุนการทำกิจกรรมจากหลายหน่วยงานทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน โดยมีองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและชุมชนร่วมกันจัดทำกิจกรรมการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดการขยายเครือข่ายฯ ได้อย่างกว้างขวาง โดยเน้นที่การประสานความร่วมมือในระดับภาคีและการพัฒนาเยาวชนเป็นหลัก

1.2.2 แนวทางและผลการดำเนินงานของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

1) การสร้างความรู้และจิตสำนึก

ในพื้นที่กลางน้ำได้มีการเริ่มดำเนินงานการสร้างความรู้และจิตสำนึกตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2541 โดยกิจกรรมนักสืบสายน้ำของโรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ กิจกรรมค่ายสิ่งแวดล้อมสำหรับเยาวชน และกิจกรรมธนาคารขยะของโรงเรียนวัดโคกสมานคุณ เป็นต้น ผลจากการจัดกิจกรรมในพื้นที่กลางน้ำที่เริ่มต้นจากครูเป็นผู้จัดกระบวนการ ได้ขยายผลการทำงานไปสู่เยาวชนและได้มีการก่อตั้งกลุ่มเยาวชนต้นกล้ารักษ์คลองอู่ตะเภาในปี พ.ศ. 2549 กล่าวได้ว่า การดำเนินกิจกรรมการสร้างความรู้และจิตสำนึกในพื้นที่กลางน้ำจัดอยู่ในระดับสูงเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ต้นน้ำและปลายน้ำ เนื่องจากมีกลุ่มครูผู้เป็นแกนนำ ที่เข้มแข็ง ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก ถึงแม้ผู้บริหารในโรงเรียนยังไม่เห็นความสำคัญของการทำงานในระยะแรก แต่ครูก็ยังคงทำงานด้านอนุรักษ์ต่อไป และกลุ่มแกนนำมีปฏิสัมพันธ์และเชื่อมโยงการทำงานร่วมกับองค์กรจากภายนอกที่ให้การสนับสนุน ทำให้เครือข่ายครูสามารถทำกิจกรรมและขยายสมาชิกไปได้มาก ประกอบกับเยาวชนในพื้นที่กลางน้ำได้ยกระดับความรู้ความเข้าใจและเกิดความตระหนักต่อความสำคัญของคลองอู่ตะเภามากขึ้น ทำให้มีกลุ่มองค์กรซึ่งมีบทบาทในการดูแลสิ่งแวดล้อม ทั้งกลุ่มครู เยาวชน ชุมชน และหน่วยงานภาครัฐเข้ามาร่วมมือกันมากขึ้น ตั้งแต่ปี 2548 เป็นต้นมา

กล่าวได้ว่า แนวทางในการสร้างจิตสำนึกแก่เยาวชนสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาน้ำเน่าเสียได้ในระดับหนึ่ง สังเกตได้จากคลองอู่ตะเภามีคุณภาพน้ำดีขึ้น สัตว์น้ำจืดเริ่มมาอยู่อาศัยในคลองและน้ำไม่มีกลิ่นเหม็น สามารถเชื่อมโยงไปสู่การมีส่วนร่วมของประชาชนในพื้นที่ทำให้เกิดความตระหนักต่อปัญหาและร่วมกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาอย่างต่อเนื่อง

2) การเสริมสร้างสมรรถนะของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง

ด้านการเสริมสร้างสมรรถนะของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง ได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ ปี พ.ศ.2544 -2549 มีการจัดประชุม สัมมนา และฝึกอบรมในพื้นที่กลางน้ำเพิ่มปริมาณมากขึ้น เนื่องจากมีผู้นำที่เข้มแข็ง และหน่วยงานภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนให้การสนับสนุนทางด้านงบประมาณ ทำให้พื้นที่กลางน้ำมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

สมาชิกในเครือข่ายฯ จึงมีโอกาสในการพบปะ พูดคุย มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำงานอย่างสม่ำเสมอ ทำให้กลุ่มองค์กรในพื้นที่กลางน้ำมีความเข้มแข็งมากกว่าพื้นที่อื่นๆ กล่าวได้ว่า เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่กลางน้ำสามารถขับเคลื่อนกิจกรรมได้มาก เนื่องจากมีการจัดกิจกรรมในการเสริมสร้างความรู้และจิตสำนึกอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมีผู้นำที่เข้มแข็งและตระหนักถึงความสำคัญของคลองอู่ตะเภา ทำให้สามารถแก้ปัญหาน้ำเน่าเสียได้ในระดับหนึ่ง

3) การส่งเสริมสนับสนุนให้มีการศึกษาและวิจัย เพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการนำมาจัดการพื้นที่

มีการสนับสนุนให้มีงานวิจัยในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่โรงเรียนพะตงประชานีรีวัฒน์ได้มีนักศึกษาปริญญาโท สาขาสิ่งแวดล้อมศึกษา คณะการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ เข้ามาทำวิจัยเรื่องคลองอู่ตะเภา ตั้งแต่ปี พ.ศ.2545-2550 ผลจากการศึกษาทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้สำหรับเยาวชนและชุมชนในพื้นที่ สามารถแก้ไขปัญหาน้ำเสียได้ในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตามในกรณีของโรงเรียนวัดโคกสมานคุณซึ่งมีนักศึกษาเข้ามาทำวิจัยเรื่องการจัดการมูลฝอยในปี 2548 การวิจัยดังกล่าวไม่สามารถแก้ปัญหาที่เกิดกับคลองอู่ตะเภาได้ เนื่องจากกลุ่มเป้าหมาย คือ เยาวชนในโรงเรียนไม่สามารถขยายผลการวิจัยไปสู่ชุมชนวัดโคกสามานคุณซึ่งเป็นชุมชนแออัด ประชากรที่อาศัยส่วนใหญ่มีฐานะยากจนต้องหาเช้ากินค่ำ มุ่งทำงานหาเลี้ยงครอบครัวเป็นหลัก จึงไม่มีเวลาในการทำกิจกรรม (ใหมสุหรี อิสภาค, 2548)

ตาราง 3 ความสัมพันธ์ของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำ

พื้นที่ปลายน้ำ	2520-2530	2531-2540	2541-2545	2546-2549
- ก่อตั้งชมรมอนุรักษ์คลอง	■ 2518			
- ก่อตั้งธนาคารชีวิตคูเต่า	2527 ■			
- ประเพณีการแข่งเรือแหลมโพธิ์	2527 ■			
- การแข่งเรือยาวคลองแห				2547 ■
- ทำฝายเฉลิมที่วัดคลองแห				2547 ■
- จัดทำกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่คูเต่า				2549 ■
- จัดกิจกรรมด้านวัฒนธรรมและด้านการพัฒนาที่วัดคลองแห เช่น การทำน้ำหมักชีวภาพ การทำ EM Ball เป็นต้น				■ 2547-2548
- จัดตั้งกลุ่มตรวจวัดคุณภาพน้ำที่คลองแห				2548 ■
- เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา			2544 ●	

ที่มา : จากการสรุปและรวบรวมของผู้วิจัย

หมายเหตุ : ■ หมายถึง เหตุการณ์สำคัญ

● หมายถึง เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

——— หมายถึง ระยะเวลาของเหตุการณ์นั้น

- - - - - - - - - - ▶ หมายถึง เหตุการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับเครือข่าย

1.3 พื้นที่ปลายน้ำ

1.3.1 กระบวนการก่อเกิดและขับเคลื่อนงานเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

การรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำได้เริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2518 โดยคุณอนันต์ กาญจนสุวรรณ และคุณลัภย์ หนูประดิษฐ์ ได้ก่อตั้งชมรมอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา และในขณะนั้นได้มีการขยายเขตของคลองอู่ตะเภาในพื้นที่ 6 ตำบล ตั้งแต่วัดหาดใหญ่ในลงไป มีการคัดค้านการขยายเขตคลองอู่ตะเภา โดยชมรมอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ซึ่งคุณอนันต์ กาญจนสุวรรณ เป็นประธานชมรมอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาในขณะนั้น จนโครงการดังกล่าวต้องยกเลิกไป ต่อมาได้มีการจัดกิจกรรมฟื้นฟูประเพณีการแข่งเรือ และมีการขุดลอกคลองอู่ตะเภา รวมทั้งการทำน้ำหมักชีวภาพ การโยน EM Ball และกิจกรรมต่าง ๆ ที่วัดคลองแห และมีการจัดตั้งกลุ่มอาสาสมัครตรวจวัดคุณภาพน้ำที่ชุมชนคลองแหในปี 2548 รวมทั้งมีการเน้นกิจกรรมด้านประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น เนื่องจาก มีวัดเป็นสถานที่ศูนย์รวมทางด้านจิตใจ รวมทั้งมีพระนักพัฒนา คือ พระครูปลัดสมพร ฐานธมฺโม ทำให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมมากขึ้น อีกทั้งมีองค์กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานภาครัฐได้เข้ามาสนับสนุนงบประมาณในการทำกิจกรรมจึงทำให้เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำได้ขยายความร่วมมือในการทำกิจกรรมร่วมกับหลายหน่วยงาน

1.3.2 แนวทางและผลการดำเนินงานของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

1) การสร้างความรู้และจิตสำนึก

การสร้างความรู้และจิตสำนึกในพื้นที่ปลายน้ำ โดยเน้นกิจกรรมด้านประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ได้แก่ ประเพณีการแข่งเรือที่แหลมโพธิ์ ประเพณีชักพระทางน้ำ เพลงเรือแหลมโพธิ์ กิจกรรมการแข่งขันเรือยาวที่คลองแห จัดกิจกรรมทางศาสนา กิจกรรมทางวัฒนธรรม และกิจกรรมการพัฒนา ที่วัดคลองแห โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรม ลักษณะกิจกรรม ได้แก่ การทำน้ำหมักชีวภาพ การโยน EM Ball ในวันพระ ผู้เข้าร่วมในกิจกรรมคือ เยาวชนและชุมชนในพื้นที่ ทำให้กิจกรรมด้านอนุรักษ์ของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำมีการขับเคลื่อนได้มาก เนื่องจากมีพระทำหน้าที่เป็นนักพัฒนา และมีพื้นที่ทางสังคมในการทำกิจกรรมคือ วัดคลองแห รวมทั้งชุมชนคลองแห ชาวบ้านเริ่มมีจิตสำนึกรักคลองอู่ตะเภา ทำให้การดำเนินกิจกรรมเป็นไปได้มากขึ้น และส่งผลให้เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาขับเคลื่อนไปได้มาก

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากมีผักตบชวาเป็นจำนวนมากในคลองอู่ตะเภา ส่งผลให้เกิดการกีดขวางทางน้ำ ทำให้ชุมชนไม่สามารถจัดกิจกรรมประเพณีชักพระทางน้ำได้ ดังนั้น จึงได้มีการรวมตัวของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมคลองอู่ตะเภาเพื่อแก้ปัญหาโดยการขุดลอกผักตบโดยร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ส่งผลให้มีการฟื้นฟูให้ประเพณีทางน้ำในพื้นที่ปลายน้ำกลับคืนมาอีกครั้ง กล่าวได้ว่าประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นยังมีความหมายต่อชุมชนเป็นอย่างมาก เนื่องจากวิถีชีวิตของชุมชนยังมีความสัมพันธ์กับคลอง (พระครูพิพัฒนโชติ, สัมภาษณ์, 2550) การใช้กิจกรรมด้านประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นจึงเป็นกลไกสำคัญในการสร้างจิตสำนึกในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เนื่องจากพื้นที่ปลายน้ำมีประเพณีวัฒนธรรมด้านการแข่งเรือ ซึ่งสามารถเชื่อมร้อยชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ให้เริ่มเกิดความตระหนักถึงความสำคัญของคลองอู่ตะเภามากขึ้น

2) การจัดการพื้นที่และการประสานความร่วมมือในการอนุรักษ์

เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำมีการประสานความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาอย่างหลากหลาย ได้แก่ องค์กรพระสงฆ์ที่มีพระครูปลัดสมพร ฐานธมฺโม เจ้าอาวาสวัดคลองแห ได้ทำกิจกรรมในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาตั้งแต่ปี พ.ศ.2547 ซึ่งได้ทำกิจกรรมสร้างฝายดักขยะ ทำน้ำหมักชีวภาพ และ EM Ball และหน่วยงาน

ภาครัฐ ซึ่งได้แก่ เทศบาลตำบลคลองแหได้ทำกิจกรรมด้านการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองในปี พ.ศ.2548 คือ การอบรมอาสาสมัครตรวจวัดคุณภาพน้ำ รวมทั้งการประสานงานร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน ได้แก่ โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ

แม้ว่าพื้นที่ปลายน้ำมีหลายหน่วยงานเข้ามามีส่วนร่วมในแก้ไขปัญหา แต่ก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาเรื่องน้ำเน่าเสียได้ เนื่องจากสาเหตุปัญหาน้ำเน่าเสียเกิดจากพื้นที่กลางน้ำที่เป็นแหล่งชุมชนและโรงงานอุตสาหกรรม ดังนั้น ทำให้พื้นที่ปลายน้ำเป็นแหล่งรองรับน้ำเสียของพื้นที่ทั้งหมด การแก้ไขปัญหาน้ำเสียเฉพาะในพื้นที่ปลายน้ำเป็นการแก้ไขปัญหาที่ปลายเหตุ ดังนั้นจึงประสานความร่วมมือโดยการใช้ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นมาเป็นตัวขับเคลื่อนให้ประชาชนเกิดจิตสำนึกในการแก้ไขปัญหา

ส่วนการเสริมสร้างสมรรถนะของบุคคลที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ปลายน้ำนั้น พบว่า ปัจจุบันคลองอู่ตะเภาประสบปัญหาน้ำเสียที่เกิดจากการที่เทศบาลนครหาดใหญ่ได้ปล่อยน้ำเสียลงสู่คลองอู่ตะเภา ส่งผลให้คลองแหซึ่งเป็นคลองที่ติดกับคลองอู่ตะเภามีสภาพเป็นน้ำเน่าและส่งกลิ่นเหม็น และในปี พ.ศ.2548 เทศบาลตำบลคลองแห ได้มีการจัดกิจกรรมอบรมการตรวจสอบคุณภาพน้ำให้แก่สมาชิกชุมชนคลองแห จำนวน 15 คน เพื่อให้สมาชิกสามารถตรวจวัดคุณภาพน้ำได้เอง แต่ก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาน้ำเน่าเสียได้อย่างจริงจัง เนื่องจากทางกลุ่มทำได้เพียงตรวจวัดคุณภาพน้ำ

อนึ่งพื้นที่ปลายน้ำได้มีการสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัย เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการนำมาจัดการพื้นที่เช่นเดียวกับต้นน้ำ และกลางน้ำ ซึ่งนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ได้ทำการศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ที่ตำบลคูเต่า (นิคม ทองมุณี, สัมภาษณ์, 2550) แต่การเข้าไปศึกษาวิจัยของนักศึกษาไม่สามารถแก้ไขปัญหาของคลองอู่ตะเภาได้ เนื่องจากนักศึกษาได้กำหนดหัวข้อในการวิจัยเอง โดยไม่ได้ลงพื้นที่เข้ามาสัมผัสกับชุมชน ทำให้ผลที่ได้ไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน ไม่สามารถเชื่อมโยงไปสู่แนวทางในการแก้ไขปัญหา ดังกล่าวได้

1.4 การขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

การก่อเกิดกลุ่มและการรวมตัวเป็นกลุ่มองค์กรเพื่อการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาทั้ง 3 พื้นที่ เกิดจากการริเริ่มและรวมตัวกันโดยธรรมชาติของบุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะในพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ และได้ขยายเป็นเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน คือ การอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองอู่ตะเภา จนกระทั่งในปี 2544 ได้มีการก่อตั้งเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาขึ้นโดยกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ได้เริ่มต้นการทำงานร่วมกัน มีการจัดประชุมและวิเคราะห์ถึงสภาพของปัญหาในแต่ละพื้นที่ ต่อมาในปี พ.ศ.2547 เครือข่ายฯ ได้ขยายไปในระดับภาคีมากขึ้น เนื่องจากมีหน่วยงานทั้งภาครัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม ส่งผลให้เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาเพิ่มพลังในการขับเคลื่อนอย่างเข้มแข็งมากขึ้น ทำให้ในปี พ.ศ.2549 เครือข่ายฯ ได้มีการขยายกิจกรรมการเรียนรู้ ไปยังกลุ่มเยาวชนเป็นหลัก รวมทั้งเน้นกิจกรรมด้านประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่นในบางพื้นที่

ในปี พ.ศ.2550 เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้มีการจัดกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมในพื้นที่กลางน้ำของเครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมศึกษา และกลุ่มเยาวชนต้นกล้าเพื่อการอนุรักษ์ และมีหน่วยงานภาครัฐเข้าร่วมในการทำกิจกรรม ส่วนพื้นที่ต้นน้ำได้มีการทำกิจกรรมเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในระดับน้อย และในพื้นที่ปลายน้ำได้มีการจัดกิจกรรมการประชุม เรื่องการจัดทำฝายที่วัดคลองแห ซึ่งมีหลายหน่วยงานที่เข้าร่วมประชุม ทั้งหน่วยงานภาครัฐ ได้แก่ เทศบาลตำบลคลองแห สำนักงานชลประทาน นักวิชาการจากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ พระสงฆ์ และชุมชน และได้มีการจัดกิจกรรมการถวายเทียนพรรษาทางน้ำ โดยเริ่มต้นที่วัดคลองแห ไปยัง

วัดนารังนก วัดอู่ตะเภา วัดดอน และสิ้นสุดที่วัดคูเต่า หลังจากนั้นได้มีการเสวนา ในหัวข้อเรื่องอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ของคลองอู่ตะเภา ท้ายสุดได้มีการซักถามถึงประเด็นการผลักดันแนวทางการแก้ไขปัญหาคลองอู่ตะเภาไปสู่ระดับนโยบาย ซึ่งรองนายกองค์การบริหารส่วนจังหวัดได้ยอมรับว่าเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก ดังนั้น แนวทางการแก้ไขปัญหาคลองอู่ตะเภาที่สามารถกระทำได้ในขณะนี้ คือ ต้องอาศัยการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองเป็นหลัก (จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมของผู้วิจัย)

เมื่อวิเคราะห์เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา โดยใช้แนวคิดของพระมหาสุทธิ อาภากโร (2547) พบว่า มีองค์ประกอบของความเป็นเครือข่าย ดังนี้

1) หน่วยชีวิตหรือสมาชิกที่ก่อให้เกิดความเป็นเครือข่าย จากการศึกษา พบว่า ในระยะแรกเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาเกิดจากการมีจิตสำนึกในระดับปัจเจกบุคคล เนื่องจากบุคคลจำนวนหนึ่งเกิดความตระหนักถึงปัญหาของคลองอู่ตะเภา ต่อมาได้มีการแสวงหาแนวร่วมจากภาคีต่างๆ ได้แก่ หน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ชุมชน พระสงฆ์ และสถาบันการศึกษา เพื่อให้เครือข่ายฯ สามารถดำรงอยู่ได้ การเข้าร่วมกิจกรรมของสมาชิกเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในแต่ละครั้งขึ้นอยู่กับลักษณะกิจกรรม และความสนใจของสมาชิกแต่ละคน ซึ่งกิจกรรมแต่ละครั้งมีความแตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ เช่น พื้นที่ต้นน้ำ มีกิจกรรมเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ การลาดตระเวนป่าของประชาคมอนุรักษ์ป่าต้นน้ำผาดำ และการสร้างจิตสำนึกของกลุ่มเยาวชนอนุรักษ์ป่าผาดำ รวมทั้งโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำและการจัดการขยะของเทศบาลตำบลปริก ส่วนพื้นที่กลางน้ำมีกิจกรรมการสร้างจิตสำนึกแก่กลุ่มเยาวชนในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ส่วนพื้นที่ปลายน้ำเป็นกิจกรรมเกี่ยวกับประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้เอื้อให้เครือข่ายฯ มีสมาชิกที่หลากหลายมาเข้าร่วม อย่างไรก็ตาม การเข้าร่วมกิจกรรมของสมาชิกยังอยู่ในระดับจำกัด สมาชิกกลุ่มที่เข้าร่วมกิจกรรมทุกครั้งก็คือผู้นำกลุ่ม และผู้นำเครือข่ายฯ หรือแกนนำคนสำคัญของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา กล่าวได้ว่า การมีส่วนร่วมของสมาชิกในเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาอยู่ในระดับจำกัด มีเพียงกลุ่มแกนนำเท่านั้นที่มีความกระตือรือร้นในการแก้ไขปัญหาอย่างจริงจัง

2) จุดมุ่งหมาย เป็นองค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่ง เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีจุดมุ่งหมายเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูสภาพคลองอู่ตะเภา เนื่องจากคลองอู่ตะเภาประสบกับปัญหาน้ำในคลองเน่าเสียมาเป็นระยะเวลาหลายปี ตั้งแต่ปี พ.ศ.2522 เป็นต้นมา เนื่องจากเริ่มมีการก่อตั้งโรงงานอุตสาหกรรมบริเวณริมคลองอู่ตะเภา และโรงงานเหล่านี้ได้มีการปล่อยน้ำเสียลงสู่คลองโดยไม่ได้ ผ่านการบำบัด ซึ่งแต่ละกลุ่มองค์กรก็มีวัตถุประสงค์เฉพาะแตกต่างกันตามสภาพปัญหาและพื้นที่ เช่น พื้นที่ต้นน้ำมีจุดมุ่งหมายเพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูป่าต้นน้ำ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวัตถุประสงค์ของแต่ละกลุ่มมีความแตกต่างกัน แต่ทุกกลุ่มต่างมีเป้าหมายหลักของเครือข่ายร่วมกัน

3) การทำหน้าที่อย่างมีจิตสำนึก เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาเกิดจากการมีจิตสำนึกของปัจเจกบุคคลเพื่อรวมตัวกันดำเนินการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาอย่างเป็นรูปธรรม เช่น กิจกรรมการตรวจวัดคุณภาพน้ำของชุมชน กิจกรรมนักสืบสายน้ำของโรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ และกิจกรรมทำน้ำหมักชีวภาพที่นำโดยเจ้าอาวาสวัดคลองแห เป็นต้น

4) การมีส่วนร่วมและการแลกเปลี่ยน เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ประกอบด้วยการมีส่วนร่วมและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากหลายหน่วยงาน จากในอดีตการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาเริ่มต้นจากระดับปัจเจกบุคคล แล้วนำไปสู่การรวมกลุ่ม และขยายการมีส่วนร่วมออกไปในระดับเครือข่าย และมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ดังได้กล่าวไว้แล้วว่า เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา มีกิจกรรมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้มาอย่างต่อเนื่องส่งผลต่อการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาของคลองอู่ตะเภา ซึ่งปรากฏผลชัดเจนในบางพื้นที่

อย่างไรก็ตาม การมีส่วนร่วมจากภาคประชาชนยังอยู่ในระดับน้อย และทุนทางสังคมของแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกัน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนากระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในพื้นที่ด้วยเช่นกัน เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่ตระหนักถึงปัญหาและความสำคัญของคลองอู่ตะเภามากเท่าที่ควร การมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมต่าง ๆ อยู่ในระดับการร่วมดำเนินการเป็นส่วนใหญ่

5) ระบบความสัมพันธ์และการสื่อสาร เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีรูปแบบการสื่อสารหลากหลาย ทั้งการสื่อสารแบบทางเดียว และการสื่อสารแบบสองทาง ได้แก่ การรณรงค์ สื่อวิทยุ หนังสือพิมพ์ จดหมายข่าว และเว็บไซต์คลองอู่ตะเภา เป็นต้น การสื่อสารที่เกิดขึ้นระหว่างบุคคลกับบุคคล กลุ่มกับกลุ่ม และระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากการติดต่อสื่อสารอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของเครือข่าย ตั้งแต่ปี พ.ศ.2549 เป็นต้นมา เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้มีการขยายระบบความสัมพันธ์และการสื่อสารระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย ซึ่งนำไปสู่การขยายเครือข่ายฯ ในระดับภาคีมากขึ้น กล่าวคือ มีการประสานการทำงานร่วมกับเครือข่ายลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในการจัดทำแผนแม่บทพัฒนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา การจัดทำยุทธศาสตร์ และมาตรการในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม ซึ่งได้มีการประชุมเพื่อหารือถึงแนวทางในการแก้ไขปัญหาร่วมกันบ่อยครั้ง (สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2550)

กล่าวได้ว่า เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีองค์ประกอบครบถ้วนทั้ง 5 ประการ โดยมุ่งเน้นความเป็นเครือข่ายที่มีกระบวนการติดต่อสื่อสารที่สามารถสะท้อนจากผู้คนทั้งภายในและภายนอกเครือข่าย รวมทั้งมีความลื่นไหลของข้อมูล มีกิจกรรมที่สร้างความผูกพัน และมีจิตสำนึกต่อส่วนรวมของสมาชิกในเครือข่ายฯ ส่วนสิ่งที่เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาทำได้ในระดับจำกัด คือ การมีส่วนร่วมของสมาชิกในเครือข่ายฯ กล่าวคือ สังเกตได้ว่าในการดำเนินกิจกรรมแต่ละครั้ง ผู้ที่เข้าไปมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในกิจกรรมส่วนใหญ่เป็นกลุ่มแกนนำของเครือข่ายฯ ซึ่งบุคคลเหล่านี้เป็นผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะและมีความเสียสละในการทำกิจกรรมร่วมกับเครือข่ายฯ แต่สมาชิกทั่วไปซึ่งเป็นผู้สนใจเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายฯ ยังมีจำนวนน้อย เครือข่ายฯ ยังมีพลังไม่มากพอที่จะขับเคลื่อนการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ได้

โดยสรุปแล้ว พัฒนาการของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เป็นการเริ่มต้นจากบุคคลผู้มีจิตสำนึกสาธารณะ ซึ่งเป็นผู้มีความตระหนักถึงปัญหาด้านสถานการณ์สิ่งแวดล้อม และเกิดการเรียนรู้ว่าปัญหาและวิกฤตทางด้านสิ่งแวดล้อมนั้นมีความยุ่งยากและซับซ้อนเกินกว่าจะแก้ไขในระดับปัจเจกบุคคล กลุ่มบุคคลเหล่านี้ได้ริเริ่มการประสานงานระหว่างหลาย ๆ หน่วยงาน ทั้งหน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน เครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมศึกษา พระสงฆ์ และสถาบันวิชาการ เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาโดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน รวมทั้งมีความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทร ภายใต้ระบบการจัดการที่เชื่อมโยงเป็นเครือข่าย อย่างไรก็ตาม ในระยะแรกการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาที่เริ่มจากบุคคล และได้ขยายไปสู่กลุ่มในเวลาต่อมานั้น ยังไม่มีความหลากหลายมากนัก จนกระทั่งในปี 2547 เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้ขยายขอบเขตความร่วมมือไปสู่ภาคส่วนต่าง ๆ มากขึ้น ทั้งหน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน พระสงฆ์ และชาวบ้านในพื้นที่

กล่าวโดยสรุป การขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ในการแก้ปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ต้นน้ำสามารถทำได้ในระดับค่อนข้างจำกัด เนื่องจากเป็นพื้นที่เสี่ยงอันตราย ทำให้การประสานภาคีเพื่อทำกิจกรรมทำได้ในระดับจำกัด ส่วนพื้นที่กลางน้ำและปลายน้ำ สามารถขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้มากกว่า เนื่องจากมีการจัดกิจกรรมอย่างต่อเนื่องและมีหลายหน่วยงานให้การสนับสนุนทั้งหน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มครู และเยาวชนของโรงเรียนในพื้นที่ นอกจากนั้น เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่

กลางน้ำและปลายน้ำ ไม่สามารถใช้กลไกการควบคุมดูแลเชิงกฎหมายได้ ทำได้ในระดับการสร้างจิตสำนึกเท่านั้น เนื่องจากมีความยากในการพิสูจน์ความเสียหายที่เกิดจากมลพิษ กล่าวคือ มาตรา 96 ได้บัญญัติความรับผิดชอบแบบเด็ดขาด (strict liability) แก่เจ้าของหรือผู้ครอบครองแหล่งกำเนิดมลพิษ ในกรณีที่แหล่งกำเนิดมลพิษของตนก่อให้เกิด หรือเป็นแหล่งกำเนิดการรั่วไหลหรือการแพร่กระจายของมลพิษจนเป็นเหตุให้เกิดความเสียหาย ไม่ว่าความผิดที่เกิดขึ้นจะเกิดจากความจงใจหรือประมาทเลินเล่อหรือไม่ก็ตาม นอกจากนี้ ผู้ที่กระทำมิชอบด้วยกฎหมายและก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นของรัฐ หรือเป็นสาธารณสมบัติของแผ่นดิน มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบชดใช้ค่าเสียหายแก่รัฐตามมูลค่าของทรัพยากรทั้งหมดที่ถูกทำลาย สูญหาย หรือเสียไป อย่างไรก็ตาม ความเสียหายที่เกิดจากสิ่งแวดล้อมพิสูจน์ได้ยากกว่าในกรณีอื่น ๆ และในกรณีที่มีแหล่งกำเนิดอยู่ในละแวกเดียวกันแล้ว ยิ่งเป็นปัญหาในการพิสูจน์ได้ว่าความเสียหายเกิดจากแหล่งมลพิษแห่งใด (กอบกุล รายะนาคร, 2543)

นอกจากนั้น เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้รับการหนุนเสริมจากนักวิชาการ ซึ่งมุ่งเน้นการพัฒนาและได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ทั้งหน่วยงานภาครัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน จึงทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในด้านการตั้งคำถามที่สำคัญ ซึ่งเปิดโอกาสให้เครือข่ายฯ ได้หยุดคิด ทบทวนและไตร่ตรองถึงสภาพการเปลี่ยนแปลงสังคม และเกิดการวิเคราะห์ชุมชน เช่น การศึกษาชุมชนและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ปัญหาอุปสรรค รวมทั้งแนวทางในการแก้ไขปัญหา ซึ่งเครือข่ายฯ สามารถนำข้อมูลเหล่านี้ไปใช้ประโยชน์ในการกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนในการร่วมกันแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา การจัดกิจกรรมศึกษาดูงานตามสถานที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ก็เป็นการช่วยเสริมการเรียนรู้การแลกเปลี่ยนและแบ่งปันประสบการณ์จากชุมชน และหน่วยงานอื่น ๆ ในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งมีผลต่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายฯ ด้วยเช่นกัน

2. ปัจจัยที่เอื้อและเป็นอุปสรรคต่อการขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

2.1 ปัจจัยที่เอื้อต่อการขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

การที่เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาใช้ศักยภาพและความสามารถในการขับเคลื่อนงานเพื่อแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาได้ในระดับหนึ่งนั้น สืบเนื่องจากปัจจัยหลายประการ ดังนี้

2.1.1 สถานการณ์ปัญหาสิ่งแวดล้อมของคลองอู่ตะเภา

สถานการณ์ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่สำคัญของคลองอู่ตะเภา คือ ปัญหาน้ำเสียที่เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ.2522 ซึ่งเกิดจากสาเหตุหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งปล่อยน้ำเสียลงสู่คลองอู่ตะเภาโดยไม่ได้รับการบำบัด และปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลายตั้งแต่ปี พ.ศ.2525 เป็นต้นมา สภาพปัญหาดังกล่าวทำให้เกิดการรวมกลุ่มของประชาชน เพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรภาครัฐ โดยมีการทำกิจกรรมที่เป็นการสร้างความรู้และจิตสำนึกแก่เยาวชนและชุมชนในพื้นที่ เพื่อให้เกิดความรักและหวงแหนต่อทรัพยากรธรรมชาติ

2.1.2 คุณลักษณะของผู้นำ

คุณลักษณะผู้นำมีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนเครือข่ายองค์กรประชาชนในหลายกรณี ดังผลงานวิจัยของวรางคณา วงศ์มหาชัย (2535, อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2546) ศึกษาเรื่องบทบาทของผู้นำในการพัฒนาองค์กรประชาชน กรณีศึกษาการพัฒนาองค์กรประชาชนระหว่างชุมชนของมูลนิธิอีสานพัฒนา พบว่า 1) บทบาทผู้นำในขั้นตอนการก่อตัวของกลุ่ม บทบาทที่ชัดเจนในขั้นนี้ ได้แก่ บทบาทผู้ให้การศึกษาในลักษณะของการประชุม ให้ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งเป็นการกระตุ้นให้เห็นความสำคัญของการรวมกลุ่ม 2) บทบาทผู้นำในขั้นตอนการรวมกลุ่ม ได้แก่ บทบาทของผู้บริหารซึ่งเป็นผู้วางระเบียบแบบแผนดำเนินการ และการจัดสรรทรัพยากรบุคคลให้เหมาะกับกิจกรรม 3) บทบาท

ผู้นำในขั้นการเจริญเติบโตของกลุ่ม บทบาทในขั้นตอนนี้ไม่มีความแตกต่างจากขั้นดำเนินการมากนัก ซึ่งบทบาทที่ชัดเจน ได้แก่ บทบาทผู้บริหารที่ต้องปรับปรุงระเบียบกฎเกณฑ์ และการดำเนินการของกลุ่มให้สอดคล้องกับสถานการณ์ มีการพิจารณาเพิ่มทุน เพิ่มสมาชิก และเพิ่มกิจกรรม หากพิจารณาถึงเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา คุณลักษณะผู้นำซึ่งมีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนเครือข่าย ได้แก่ การเป็นผู้มีอุดมการณ์ และยืนหยัดในอุดมการณ์ รวมทั้งมีความมุ่งมั่นในการทำงาน การเปิดโอกาสการเรียนรู้ให้แก่เยาวชน การแสวงหาแนวร่วมที่หลากหลายในการขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา ซึ่งการที่เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีผู้นำที่หลากหลายจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาสามารถขับเคลื่อนไปได้ เมื่อนำกรอบการศึกษาของวรางคณา วงศ์มหาชัย มาใช้วิเคราะห์กรณีของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา พบว่า

1) บทบาทที่ชัดเจนของผู้นำในขั้นตอนการก่อตัวของกลุ่ม ได้แก่ บทบาทผู้กระตุ้นให้สมาชิกตระหนักถึงความสำคัญของปัญหา และร่วมกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา ซึ่งบทบาทผู้นำในขั้นตอนการก่อตัวของกลุ่มนี้ ผู้นำมักเป็นผู้เสียสละเงินส่วนตัวในการทำกิจกรรม เช่น กิจกรรมลาดตระเวนป่าต้นน้ำผาดำของประชาคมอนุรักษ์ป่าผาดำ ในพื้นที่ต้นน้ำ พื้นที่กลางน้ำ เช่น กิจกรรมการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา โดยมีอาจารย์เบญจมาศ นาคหลง เป็นแกนนำ และพื้นที่กลางน้ำ เช่น กิจกรรมประเพณีการแข่งเรือแหลมโพธิ์ โดยมี ดาบตำรวจนิคม ทองมุณี หเป็นแกนนำ

2) บทบาทผู้นำในขั้นตอนการรวมกลุ่ม พบว่า เมื่อมีการรวมตัวของกลุ่มองค์กรต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ภายใต้ชื่อ “เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา” ในปี 2544 และได้มีการจัดสรรทรัพยากรบุคคลให้มีความเหมาะสมกับลักษณะกิจกรรม

3) บทบาทผู้นำในขั้นตอนการเจริญเติบโตของกลุ่ม ในระยะนี้แกนนำเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้มีการเปิดโอกาสการเรียนรู้แก่กลุ่มเยาวชน รวมทั้งการแสวงหาแนวร่วมต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และภาคเอกชน เพื่อเป็นการเพิ่มความหลากหลายของแหล่งเงินทุน จำนวนสมาชิก และกิจกรรม

2.1.3 การใช้รูปแบบการขับเคลื่อนที่หลากหลายและต่อเนื่อง ได้แก่

1) รูปแบบการติดต่อสื่อสารที่หลากหลายของเครือข่ายฯ มีทั้งการสื่อสารแบบทางเดียวและการสื่อสารแบบสองทาง ได้แก่ การรณรงค์ถึงปัญหาน้ำเน่าเสีย ได้แก่ สื่อวิทยุ หนังสือพิมพ์ จดหมายข่าว เว็บไซต์ คลองอู่ตะเภา สื่อละคร สื่อพื้นบ้าน และสื่อบุคคล กล่าวได้ว่า เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีรูปแบบการสื่อสารที่หลากหลาย ทั้งนี้การสื่อสารเป็นช่องทางที่สำคัญในการติดต่อระหว่างสมาชิกในเครือข่ายฯ และบุคคลหรือองค์กรภายนอกเครือข่ายฯ เพื่อให้ทราบถึงความเคลื่อนไหวของเครือข่าย ฯ ว่าในช่วงเวลานี้เครือข่ายฯ ได้มีการทำกิจกรรมอะไร และอย่างไร และการสื่อสารสามารถเป็นบันไดนำไปสู่การร่วมมือในระดับภาคีได้มากขึ้น

2) การขับเคลื่อนโดยใช้ประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำ ส่วนใหญ่เป็นประเพณีทางน้ำ ซึ่งในอดีตชาวบ้านใช้ลำน้ำเป็นเส้นทางสัญจร ประเพณีทางน้ำที่ยังคงดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน ได้แก่ ประเพณีการแข่งเรือยาว ซึ่งเป็นกิจกรรมที่สามารถเชื่อมโยงชุมชนในพื้นที่ให้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาได้อย่างมีพลัง

3) การใช้พื้นที่สาธารณะเพื่อการขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภามีพื้นที่สาธารณะที่หลากหลาย ซึ่งใช้ในการทำกิจกรรมเป็นประจำทุกเดือน และเป็นสถานที่ที่สมาชิกในเครือข่ายฯ มาพบปะพูดคุยกัน รวมทั้งเป็นที่ประชุมของเครือข่ายฯ ได้แก่ ลานวัดคลองแห โรงเรียนพะตงประธานคีรีวัฒน์ ห้องประชุมคณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ทำให้สมาชิกในเครือข่ายฯ สามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และมีการกระจายข้อมูลข่าวสารออกไปในวงกว้าง นอกจากนั้น การมีพื้นที่สาธารณะ

หรือพื้นที่ทางสังคมนั้น ทำให้สมาชิกเครือข่ายฯ เกิดความสนิทสนมและความผูกพัน รวมทั้งเกิดความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน ทั้งนี้ การทำกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลานาน ทำให้สมาชิกเกิดความรู้สึกผูกพันระหว่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำงานของเครือข่ายฯ เป็นการทำงานที่มีคุณค่าภายใต้บรรยากาศของความเท่าเทียมกัน มีการให้โอกาสกันและกันในการร่วมคิด ร่วมแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

4) การมีกิจกรรมที่ต่อเนื่องของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่เอื้อต่อการขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา เมื่อมีการก่อตั้งเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในปี พ.ศ.2544 กิจกรรมแรกของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา คือ กิจกรรมการล่องคลองอู่ตะเภา เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของคลอง หลังจากประสบปัญหาน้ำท่วมในปี พ.ศ.2543 ซึ่งผลจากการล่องคลองทำให้สมาชิกผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้ทราบถึงปัญหาของคลองอู่ตะเภา และมีการทำกิจกรรมอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง จนมีการจัดทำเป็นหลักสูตรสาระท้องถิ่นรักษ์คลองอู่ตะเภาในปี พ.ศ.2547 โดยมีกลุ่มเป้าหมายเป็นเยาวชนในโรงเรียนตลอดลุ่มน้ำ เพื่อสร้างจิตสำนึกแก่เยาวชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และในปีเดียวกันได้มีหน่วยงานภาครัฐเข้ามาร่วมทำกิจกรรม ได้แก่ กิจกรรมค่ายสิ่งแวดล้อม โครงการหนึ่งตำบลหนึ่งสายน้ำเพื่อการอนุรักษ์ และโครงการร่วมฝันน้ำใสให้ชุมชน เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้ได้ขยายไปสู่ชุมชนในการจัดตั้งกลุ่มเพื่อตรวจวัดคุณภาพน้ำ ผลที่ได้จากการจัดกิจกรรมทำให้ชุมชนได้เกิดความตระหนักต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมมากขึ้น เนื่องจากเมื่อมีการตรวจวัดคุณภาพน้ำชุมชน ทำให้สมาชิกในชุมชนได้ทราบถึงสภาพความเสื่อมโทรมของน้ำ ดังนั้น จึงมีการจัดทำกิจกรรมต่อเนื่องเพื่อรักษาสภาพแหล่งน้ำไว้ ได้แก่ กิจกรรมจัดทำน้ำหมักชีวภาพ และกิจกรรมโยน EM Ball เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการขยายกิจกรรมไปสู่กลุ่มเยาวชนในพื้นที่กลางน้ำ และปลายน้ำ โดยการก่อตั้งกลุ่มเยาวชนต้นกล้าเพื่อการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ในปี พ.ศ.2549 ซึ่งเน้นกิจกรรมการสร้างจิตสำนึกแก่เยาวชน เช่น กิจกรรมค่ายสิ่งแวดล้อม โดยได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน

5) การมีจิตสำนึกสาธารณะของปัจเจกบุคคลในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมที่เกิดจากความตระหนักถึงปัญหาสิ่งแวดล้อมของสมาชิกเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา และร่วมกันแสวงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา เนื่องจากการทำงานของเครือข่ายฯ เป็นงานที่ผู้เข้าร่วมต้องเสียสละเวลา โดยไม่มีเงินเป็นค่าตอบแทน ดังนั้น ผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะเท่านั้นที่สามารถทำงานด้านการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาได้ เนื่องจากในระยะแรกสมาชิกจะต้องออกค่าใช้จ่ายส่วนตัวในการทำกิจกรรม ต่อมาในระยะหลังเมื่อหน่วยงานภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน ได้ตระหนักถึงคุณค่าของกิจกรรมและผลของกิจกรรมของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา จึงได้ให้งบประมาณในการสนับสนุน

สรุปได้ว่า ปัจจัยต่างๆ ดังได้กล่าวมาข้างต้นเป็นพลังสำคัญที่เอื้อให้เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาสามารถขับเคลื่อนไปได้ ภายในช่วงเวลากว่ากึ่งทศวรรษที่ผ่านมาซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ภาคประชาสังคมทั้งในระดับประเทศและระดับโลกได้เกิดกระแสการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมร่วมกับภาคส่วนต่าง ๆ ในสังคมอย่างจริงจัง ดังที่พระมหาสุทิตย์ อาภากโร (2547) กล่าวว่า การพัฒนาความเข้มแข็งและความสำเร็จของเครือข่ายเกิดจากปัจจัยที่หลากหลายทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่ม และเครือข่าย ซึ่งสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัว รวมทั้ง ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ได้เข้ามาเสริมสร้างการพัฒนาศักยภาพของเครือข่าย ซึ่งปัจจัยแต่ละด้านมีความเกี่ยวข้องกับฐานคิด บริบทสังคม และสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น

2.2 ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการขับเคลื่อนเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา

2.2.1 การขาดวิธีการในการขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน

จากที่ผ่านมาการทำงานของเครือข่ายฯ

ถือว่าการมีส่วนร่วมของภาคีต่าง ๆ ยังอยู่ในระดับจำกัด ต้องส่งเสริมให้ทุกฝ่ายเล็งเห็นถึงความสำคัญของการเข้าร่วมอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองอู่ตะเภามากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่ามีหลายหน่วยงานได้เข้ามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองร่วมกับเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา แต่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นตลอดแนวคลองนั้น ยังไม่ได้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาอย่างจริงจัง ส่วนประชาชนและชุมชนตลอดแนวคลอง ผู้ตระหนักถึงความสำคัญในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาอย่างจริงจังยังมีจำนวนน้อย เพราะประชาชนส่วนหนึ่งไม่ใช่คนในพื้นที่ ดังนั้นจึงขาดความตระหนักต่อการแก้ไขปัญหา และประชาชนส่วนหนึ่งยังมีแนวคิดว่าการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นหน้าที่ของหน่วยงานภาครัฐ ดังนั้นจึงต้องทำให้ประชาชนตระหนักถึงความสำคัญของคลองอู่ตะเภา และร่วมกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา สาเหตุของการขาดการมีส่วนร่วมดังกล่าวอาจเกิดจากหลายปัจจัย เช่น ประชาชนส่วนหนึ่งยังไม่ทราบถึงที่มาของน้ำในการนำมาอุปโภคบริโภคว่าเป็นน้ำที่มาจากคลองอู่ตะเภา หากประชาชนได้ทราบถึงแหล่งที่มาและสภาพปัญหา จะทำให้ร่วมมือกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภามากขึ้น (เบญจมาศ นาคหลง, สัมภาษณ์, 2550) และในปัจจุบัน (ปี 2550) วิถีชีวิตของคนไม่ได้มีความสัมพันธ์กับคลองเหมือนที่ผ่านมา กล่าวคือ คลองไม่ได้ถูกใช้เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ไม่มีสัตว์น้ำให้ชาวบ้านได้ลงไปจับปลา เนื่องจากน้ำเสีย ดังนั้น ชาวบ้านจึงไม่เกิดความตระหนักว่าคลองอู่ตะเภามีความหมายต่อการดำรงชีวิต ทางแก้คือต้องฟื้นฟูให้ชุมชนได้กลับมาใช้ประโยชน์จากคลองอู่ตะเภาอีกครั้งหนึ่ง ชาวบ้านจึงจะเห็นถึงคุณค่าของคลอง และช่วยการอนุรักษ์และฟื้นฟูคลองอู่ตะเภา (ลัภย์ หนูประดิษฐ์, สัมภาษณ์, 2550)

ทั้งนี้ นฤดี บุญชุม (2548) ได้ทำวิจัยเรื่องแนวทางการปรับปรุงการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการมูลฝอยชุมชน กรณีศึกษาชุมชนปริกตก เทศบาลตำบลปริก อำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา พบว่าปัญหาและอุปสรรคต่อการจัดการมูลฝอย โดยการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ ปัญหาที่เกิดจากประชาชน ได้แก่ การขาดจิตสำนึกของประชาชนในชุมชน เนื่องจากเห็นว่ามีหน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรง คือ เทศบาล และตนก็ไม่ได้รับผลกระทบจากปัญหา นอกจากนั้นประชาชนขาดความรู้ เพราะได้รับการศึกษาน้อย และส่วนหนึ่งไม่มีเวลาเพราะต้องทำงาน จึงทำให้ไม่มีเวลาสนใจ เพราะกลัวยุ่งยากและเสียเวลาในการทำงาน

อนึ่ง ในการมีส่วนร่วมของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภานั้น ผู้นำเป็นกลุ่มคนซึ่งได้มีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ส่วนการเข้าร่วมของสมาชิกเครือข่ายฯ ส่วนใหญ่ยังจำกัดอยู่ในระดับการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการเท่านั้น แต่ในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมาสมาชิกเครือข่ายฯ จำนวนหนึ่ง คือ กลุ่มเยาวชนต้นกล้าเพื่อการอนุรักษ์ ได้ยกระดับของการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนทำให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนเครือข่ายฯ แต่เนื่องจากการมีส่วนร่วมร่วมของเครือข่ายฯ ยังจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มเยาวชน ทำให้การขับเคลื่อนของเครือข่ายฯ ยังอยู่ในระดับจำกัด

2.2.2 หน่วยงานภาครัฐไม่มีการแก้ไขปัญหาอย่างจริงจัง

ข้อจำกัดดังกล่าวปรากฏชัดเจนในหลายกรณี เช่น ป่าต้นน้ำผาดำมีการตัดไม้ทำลายป่ามาเป็นระยะเวลาหลายสิบปี แต่ทางหน่วยงานที่เกี่ยวข้องก็ไม่สามารถจัดการแก้ไขกับปัญหาได้ ทำให้ปัจจุบันป่าต้นน้ำเหลือน้อยลง และโรงงานอุตสาหกรรมได้ปล่อยน้ำเสียลงสู่คลองอู่ตะเภา จนส่งผลให้ปลาในกระชังตายเป็นจำนวนมากและส่งกลิ่นเหม็น กล่าวได้ว่า หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องไม่มีการตรวจสอบดูแลอย่างจริงจัง นอกจากนั้นการทำงานของหน่วยงานภาครัฐเป็นไปอย่างล่าช้า มีการประชุมหรือสัมมนาเป็นครั้งคราวแล้วก็ล้มเลิกไป ทำให้ขาดการประสานงานที่ต่อเนื่อง นอกจากนั้น ในการจัดสัมมนาและรายงานการสัมมนาแต่ละครั้งไม่ได้มีการรายงานผลให้ชาวบ้านผู้ที่ได้รับผลกระทบได้รับรู้ว่าผล เป็นอย่างไร สรุปก็คือ หน่วยงานภาครัฐไม่มีบทบาทที่เข้มแข็งในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา และการเข้าร่วมของ

หน่วยงานภาครัฐจากส่วนกลางอยู่ในระดับจำกัด มีเพียงการเข้าร่วมของหน่วยงานภาครัฐ จากส่วนภูมิภาคเท่านั้น ได้แก่ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ตลอดแนวคลอง สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดสงขลา สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ 16 กรมทรัพยากรน้ำ และสำนักงานชลประทาน

การที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นไม่สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ เพราะมีสภาพของระบบการบริหารที่เหมือนกัน คือ ตกอยู่ภายใต้การควบคุมจากรัฐบาลกลาง องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นจึงไม่มีความคิดริเริ่มที่จะจัดการแก้ไขปัญหาเหล่านี้ หากพิจารณาในแง่มุมของกฎหมาย พ.ร.บ.สภาตำบลและอบต. ฉบับปี 2547 ได้ให้บทบาทหลายอย่าง ทั้งด้านงบประมาณของตนเอง และมีอำนาจหน้าที่ในการจัดการท้องถิ่นของตนเอง เช่น มาตรา 67 และ 64 อบต.เป็นผู้ดูแลทั้งทางบก ทางน้ำ ถนน ที่สาธารณะ การกำจัดขยะ การจัดหาน้ำ การส่งเสริมการศึกษา วัฒนธรรม การพัฒนาสตรี เด็ก ผู้สูงอายุ ผู้พิการ หน้าที่ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การดูแล คุ้มครอง และบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในมาตรา 71 อบต. ยังสามารถออกข้อบังคับตำบลเพื่อบังคับใช้ในตำบลได้ ซึ่งหมายความว่า หากชุมชนตำบลใดประชาชนมีความสามัคคีกัน กรรมการอบต.จากแต่ละหมู่บ้านย่อมมีการร่วมมือร่วมใจกันทำงานเป็นประโยชน์ต่อตำบล รวมทั้งสามารถนำงบประมาณที่ได้มาพัฒนาท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม ประการสำคัญก็คือ ปัญหาต่างๆ จะได้รับการแก้ไขอย่างไร ใครจะช่วยปรับปรุงการทำงานของอบต. กรรมการอบต.จะสำนึกในบทบาทหน้าที่ของตนเองอย่างไร รัฐและประชาชน รวมทั้งสถาบันการศึกษาจะมีบทบาทช่วยเหลือ อบต.อย่างไร (ธเนศวร์ เจริญเมือง, 2545)

ภายใต้สถานการณ์ปัจจุบัน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีบทบาทในการจัดบริการสาธารณะที่หลากหลาย หนึ่งในภารกิจสำคัญที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นจะต้องรับผิดชอบ คือ การจัดการสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นภาระที่ยุ่งยากและละเอียดอ่อนต่อการจัดการ เนื่องจากขอบเขตของผลกระทบสิ่งแวดล้อมไม่อาจจำกัดด้วยเขตการปกครอง กล่าวคือ ผลกระทบอันสืบเนื่องจากสิ่งแวดล้อมมักส่งผลในวงกว้าง โดยไม่เลือกว่าองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบเป็นผู้ที่ก่อให้เกิดปัญหานั้นหรือไม่ รวมถึงการจัดการปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมต้องอาศัยองค์ความรู้ ตลอดจนความร่วมมือจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นหลายแห่ง ปัญหาจึงจะลุล่วงไปได้ ดังนั้น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นจึงควรมีมาตรการร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อม คือ การส่งเสริมให้เกิดการจัดตั้งองค์กรความร่วมมือระหว่างองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีส่วนได้ส่วนเสียร่วมกันรับผิดชอบเพื่อเพิ่มศักยภาพในการแก้ไขปัญหา

3. ทิศทางของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา

ทิศทางโดยรวมของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาทั้ง 3 พื้นที่ ต่างมุ่งประเด็นเป้าหมายไปยังกลุ่มเยาวชนในแต่ละพื้นที่ เนื่องจากกลุ่มเยาวชนเป็นกลุ่มที่สามารถผลักดันกิจกรรมให้เกิดการขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา รวมทั้งเยาวชนสามารถเป็นสื่อในการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ไปสู่ชุมชน โดยมุ่งเน้นกิจกรรมด้านการสร้างจิตสำนึก และเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในพื้นที่ปลายน้ำได้มุ่งเน้นประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา เนื่องจากประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นกิจกรรมที่สามารถดึงดูดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองได้มาก รวมทั้งหน่วยงานจากภายนอกได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมในการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภามากขึ้น ทั้งหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน และนักวิชาการ

กล่าวได้ว่า ทิศทางของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาในอนาคตสามารถขยายไปสู่การทำงานในระดับภาคีมากขึ้น สอดคล้องกับแนวคิดของพระมหาสุทิตย์ อาภากโร (2547) ซึ่งกล่าวถึงผลสัมฤทธิ์ของความเป็นเครือข่ายที่ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ และการพัฒนาที่ต่อเนื่อง ดังนี้ 1) เกิดกระบวนการเรียนรู้ หลังจากที่ได้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และมีการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งกระบวนการเรียนรู้จะช่วยให้

บุคคล และองค์กรได้เกิดการปรับตัวในการแสวงหาความรู้ใหม่ วิธีการใหม่ และแนวร่วมใหม่อย่างต่อเนื่อง ทำให้การทำงานของเครือข่ายมีประสิทธิภาพมากขึ้น 2) การเพิ่มโอกาสในการแก้ไขปัญหา การรวมกลุ่มและประสานงานกับภาคีที่เกี่ยวข้อง เป็นการเพิ่มโอกาสในการแก้ไขปัญหา เพราะเป็นการระดมความคิดเห็นและความร่วมมือจากฝ่ายต่าง ๆ อย่างเป็นรูปธรรม 3) เกิดการพึ่งตนเอง ด้านทุน ทรัพยากร ความรู้ และการจัดการที่จะนำไปสู่การพัฒนาสังคมและการพัฒนาศักยภาพของเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง 4) เกิดการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น และ 5) เกิดกระบวนการผลักดันในเชิงนโยบาย

ทิศทางการขับเคลื่อนของเครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภา จะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานทุนทางสังคมที่หลากหลายของสมาชิก และต้องอาศัยการมีส่วนร่วมจากภาคีต่าง ๆ เป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดพลังในการขับเคลื่อน ในปัจจุบันทุนทางสังคมและการมีส่วนร่วมของเครือข่ายฯ แต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกันมาก ส่งผลให้พลังในการขับเคลื่อนเครือข่ายฯ มีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน การขับเคลื่อนเครือข่ายฯ เพื่อให้เกิดนโยบายสาธารณะเพื่อการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภาจึงต้องอาศัยเวลาและการประสานความร่วมมือของภาคีอีกระยะเวลาหนึ่ง

เครือข่ายรักษ์คลองอู่ตะเภาประกอบด้วยสมาชิกที่มีความหลากหลาย ทั้งประชาชน หน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน สถาบันทางการศึกษา และภาคเอกชนในพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ได้เริ่มต้นรวมพลังอย่างจริงจังในช่วง 6 ปีที่ผ่านมา เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา โดยไม่มีความแบ่งแยกเป็นฝักฝ่าย หากแต่ได้รวมความแตกต่างหลากหลายให้เป็นพลัง ซึ่งเป็นการยกระดับการทำงานและการพัฒนาความคิดร่วมกัน ถือได้ว่าเป็นหลักที่สำคัญในการทำงานประชาสังคม ซึ่งการรวมกันของประชาสังคมนี้ไม่ใช่การรวมกันเพื่อเติบโตงอกงาม และไม่ใช่การเติบโตตามวิถีทางการเมืองแบบที่สังคมคุ้นเคย แต่เป็นการรวมกันเพื่อใช้พลังที่ยิ่งใหญ่ของคนเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในโลกเริ่มจากคนเล็ก ๆ ไม่ว่าจะเป็นการปฏิวัติอุตสาหกรรม การปฏิวัติทางเทคโนโลยี รวมถึงการสื่อสารทั้งหมด ก็เริ่มจากคนตัวเล็ก ๆ ไม่กี่คน ที่มีความมุ่งมั่นในการทำงานเพื่อส่วนรวม เพื่อสังคมของเรา (อนุชาติ พวงสำลี, 2543)

เอกสารอ้างอิง

กอบกุล รายะนาคร. (2543). “กฎหมายกับการจัดการทรัพยากรน้ำและชายฝั่งทะเล”, ใน **พลวัตชุมชนในการจัดการทรัพยากรกระบวนทัศน์และนโยบาย.** หน้า 395. อานันท์ กาญจนพันธุ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน การวิจัย (สกว.).

เก็ตถวา บุญปราการ. (2542). **บทบาทของรัฐและเอกชนในการจัดการการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติในเขตห้ามล่าสัตว์ป่าทะเลน้อย.** วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสารัตถศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ (สำเนา).

ไกรฤกษ์ แสงสุข. (2545). **การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการคุณภาพน้ำกว๊านพะเยา.** วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (สำเนา).

ชาคริต โภชะเรือง. (2547). **พัฒนาคนพัฒนาคลองอู่ตะเภาสู่การพัฒนาเมือง.** (ออนไลน์). มีที่: http://www.khlong-u- taphao.com. สืบค้นเมื่อ:15 มิถุนายน 2545

ธรรมนูญ โรจนะบุรานนท์. (2526). **รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาสภาวะแวดล้อมทางน้ำในคลองหลักของกรุงเทพมหานคร.** ม.ป.ท.: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาวิทยาวิทยาลัย.

ธเนศวร์ เจริญเมือง. (2545). **100 ปี การปกครองท้องถิ่นไทย พ.ศ. 2440-2540.** กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

นฤดี บุญชุม. (2548). **แนวทางการปรับปรุงการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการมูลฝอยชุมชน : กรณีศึกษาชุมชนปริกตก เทศบาลตำบลปริก อำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา**. วิทยานิพนธ์

วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ (สำเนา).

นิคม ทองมุณี, แกนนำกลุ่มธนาคารชีวิตคูเต่า. (2550, 30 เมษายน), สัมภาษณ์.

เบญจมาศ นาคหลง, แกนนำเครือข่ายครูสิ่งแวดล้อมศึกษาจังหวัดสงขลา. (2550, 3 มิถุนายน), สัมภาษณ์.

ปาริชาติ วลัยเสถียร, พระมหาสุทิตย์ อบอุ่น, สหัทยา วิเศษ, จันทนา เบญจทรัพย์ และชลกาญจน์ ฮาซันนารี. (2546). **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา**. กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).

พระครูพิพัฒนโชติ, เจ้าอาวาสวัดคลองแห. (2550, 20 กันยายน), สัมภาษณ์.

พระมหาสุทิตย์ อาภากโร. (2547). **เครือข่าย: ธรรมชาติ ความรู้ และการจัดการ.** กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).

ลัภย์ หนูประดิษฐ์, ประธานกลุ่มออมทรัพย์ตำบลคอหงส์. (2550, 26 กันยายน), สัมภาษณ์.

สำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2549). **แผนแม่บทการพัฒนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา**. (ออนไลน์). มีที่: http://www.onep.go.th/songkhla/Index.html. สืบค้นเมื่อ: [25 เมษายน 2550].

ไหมสุหรี อิสภาค. (2550). การพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของครัวเรือนในการจัดการมูลฝอย โดยเริ่มต้น จากโรงเรียน: กรณีศึกษาโรงเรียนวัดโคกสมานคุณ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา. **วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,** 13(4), 495-512.

อนุชาติ พวงสำลี. (2543). ประชาสังคมกับการทำงานในท้องถิ่น. ใน อนุชาติ พวงสำลี, บรรณาธิการ. **พลเมืองไทยณจุดเปลี่ยนศตวรรษ**. (หน้า 223-224). กรุงเทพฯ: สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม.